

XIX-XX դարերի ՀԱՅ ԿԵՐԱՊԱՐՎԵՍՏԻ ՀԱՐՑԵՐԸ «ԱՆԱՀԻՏ» ՀԱՆԴԵՍԻ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1898-1911)

ՄԵՐԻ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ*

Հղման համար. Կիրակոսյան, Մերի: «XIX-XX դարերի հայ կերպարվեստի հարցերը «Անահիտ» հանդեսի առաջին շրջանում (1898-1911)»: *Արվեստագիտական հանդես*, N 2 (2023): 192-214. DOI: 10.54503/2579-2830-2023.2(10)-192

Արշակ Չոպանյանի գործուն մասնակցությամբ և նախաձեռնությամբ XIX դարավերջին Փարիզում լույս ընծայվեց «Անահիտ» գրական-գեղարվեստական ամսագիրը: Ազգային, գրական-գեղարվեստական այդ հանդեսի հրատարակությունը սկսվել է 1898-ին Փարիզում և ընդմիջումներով հրատարակվել մինչև 1949 թվականը:

«Անահիտում», հայ և արտասահմանյան գրականության վերաբերյալ հողվածներին զուգահեռ, հրապարակվել են նաև արվեստին, կերպարվեստին նվիրված նյութերը: Հանդեսի էջերում լուսաբանվել և ներկայացվել են XIX-XX դարերի հայ արվեստագետներ Էդգար Շահինի, Զաքար Զաքարյանի, Փանոս Թերլեմեզյանի, Գևորգ Բաշինջաղյանի, Արսեն Շաբանյանի, Վարդան Մախոխյանի ցուցահանդեսները: Ժամանակի գեղարվեստական կյանքի համայնապատկերի ուրվագծման առումով առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում «Անահիտ» հանդեսի «Քրոնիկ» բաժինը: «Քրոնիկներում» և հանդեսի այլ հողվածներում արձանագրված են եզակի նշանակության փաստեր, որոնք առնչվում են հայ արվեստագետների ստեղծագործական գործունեությանը, արտասահմանյան և հայ նկարիչների փոխառնություններին և Փարիզի նկարչական սալոններին հայերի գործակցությանը:

«Անահիտ» հանդեսն իր էջերում հրատարակել է ֆրանսահայ նկարիչ, գրաֆիկ, Ա. Չոպանյանի մտերիմ բարեկամ Էդգար Շահինի արվեստին նվիրված բազմաթիվ հողվածներ:

Լուսաբանվել և ներկայացվել են նաև Ֆրանսիայի սահմաններից դուրս կազմակերպված ցուցահանդեսները, մատնանշվել են կերպարվեստի բնագավառում արվեստագետների նկատելի հաջողությունները, թվարկվել նրանց ակնառու ստեղծագործությունները: Դրվատական նյութերին զուգընթաց երևան եկավ նաև քննադատական, սուր խոսքը:

«Անահիտին» աշխատակցել են արևմտահայ ականավոր գրողներ Տ. Կամսարականը, Ե. Օտյանը, Վ. Թեքեյանը, Ռ. Սևակը, Դ. Վարուժանը, Սիամանթոն, արևելահայ գրողներից՝ Ա. Շիրվանզադեն, Հ. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը, Դ. Դեմիրճյանը և այլք: Չոպանյանի բնորոշմամբ «Անահիտը» ջանաց մեր հասարակությանը ներկայացնել Ֆրանսիայի և քաղաքակիրթ աշխարհի գրական, գեղարվեստական, քաղաքական դեպքերը:

Մեր հողվածում հավաքել և ներկայացրել ենք «Անահիտի» առաջին շրջանում առկա XIX-XX դարերի հայ կերպարվեստին նվիրված հողվածները և հակիրճ անդրադարձները:

* ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի սիյուռքահայ արվեստի և միջազգային կապերի բաժնի ավագ գիտաշխատող, արվեստագիտության թեկնածու, marykirakosyan@mail.ru, հողվածը ներկայացնելու օրը՝ 22.09.2023, գրախոսելու օրը՝ 20.11.2023, տպագրության ընդունելու օրը՝ 01.12.2023.

Բովանդակային նկարագրի ֆոնին շոշափել ենք դրանցում վեր հանված խնդիրները, ժամանակի տեսակետները և կարծիքները:

Քանալի բառեր՝ «Անահիտ», Արշակ Չոպանյան, կերպարվեստ, օֆորտ, ցուցահանդես, քրոնիկ, էդգար Շահին:

Ներածություն

Հայ մշակույթի մեծ երախտավոր, բանասեր, գրականագետ-քննադատ, մանկավարժ, թարգմանիչ Արշակ Չոպանյանը (1872, Կ. Պոլիս – 1954, Փարիզ) հանդիսացել է Փարիզում լույս տեսնող «Անահիտ» գրական-գեղարվեստական ամսագրի հիմնադիրը և խմբագիրը: «Անահիտ» հանդեսը հայ մշակույթի պատմության մեջ բացառիկ կարևորություն ունեցավ: Ազգային, գրական-գեղարվեստական այդ հանդեսի հրատարակությունը սկսվել է 1898-ին Փարիզում և ընդմիջումներով հրատարակվել մինչև 1949 թվականը (1898-1911 առաջին շրջան, նոր շրջան՝ 1929-41, 1946-49): «Անահիտ» հանդեսի 1899 թվականի թիվ 12 համարում լույս է ընծայվել Չոպանյանի ծավալուն հոդվածը՝ նվիրված «Անահիտ» հանդեսի դերի կարևորությանը, որում ասվում է. «Մեր ժողովրդին արդի շփոթ ու ցաւագին կացութեանը մէջ, ես փափաքեցայ հիմնել եղբայրական մեծ ժամադրավայր մը... աշխարհիս չորս անկիւննէն հայ մտքեր, - անոնք որ, հին կամ նոր գեղեցկասէր կամ օգտապաշտ, գործնական կամ գաղափարական...» [45, էջ 389]:

Հանդեսում, հայ և արտասահմանյան գրականության վերաբերյալ հոդվածների կողքին, իրենց արժանի և կարևոր տեղն են զբաղեցնում կերպարվեստին նվիրված անդրադարձները: Եվրոպական արվեստի պրոպագանդմանը զուգընթաց՝ «Անահիտում» Արշակ Չոպանյանը մասնավոր հոգատարությամբ հետևում և քարոզում է դարասկզբի հայկական արվեստը՝ հատկապես գեղանկարչությունը և երաժշտությունը: «Անահիտ» հանդեսի ծրագրի այդ կարևոր բնագավառը Չոպանյանն իրականացնում է մեծ հմտությամբ, միշտ հետապնդելով քաղաքական անսքող նպատակ՝ նպաստել հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության զարգացմանը, պարտադրել օտարների հարգալից վերաբերմունքը հայ մշակույթի ոչ միայն անցյալի, այլև ժամանակակից արժեքների նկատմամբ [26, էջ 269-270]: Տվյալ գաղափարների տարածման համար ավելի դյուրամատչելի նյութեր են տրամադրում գեղանկարչությունն ու երաժշտությունը, և հենց այդ գործում էլ Չոպանյանը մեծ ջանք է ներդնում: Էդգար Շահինի, Զաքար Զաքարյանի, Փանոս Թերլեմեզյանի, Գևորգ Բաշինջաղյանի, Արսեն Շաբանյանի, Վարդան Մախոխյանի ցուցահանդեսները մշտապես գտնվել են հանդեսի ուշադրության կենտրոնում: Խմբագրապետը հաճախ իր կարծիքներն է հայտնել այդ արվեստագետների մասին, ծավալուն մեջբերումներ է արել օտար մամուլի դրվատական հոդվածներից, երբեմն միջամտել է ֆրանսատառ թերթերի ելույթներին և ուղղել վրիպումները: Այսպես, օրինակ, 1900 թվականի միջազգային ցուցահանդեսում է. Շահինը և Զ. Զաքարյանը «Le journal» թերթի հոդվածագիր Գուստավ Ժեֆրուայի (1855-1926) (Gustave Geffroy) կողմից սխալ են ներկայացվում. առաջինը՝ որպես թուրքական, երկրորդը՝ հունական արվեստի ներկայացուցիչներ: Այս առթիվ խմբագրությունը ստանում է մի շարք նամակներ: Թերթի

հաջորդ համարում Գ. Ժեֆրուան ուղղում է իր սխալը՝ վկայակոչելով Չոպանյանի նամակը [26, էջ 270-271]:

«Անահիտը» հրատարակվեց երկու ժամանակահատվածներում: 1898-ից մինչև 1911 թվականը այն հրատարակվում էր իբրև Չոպանյանի¹ անձնական ձեռնարկում և դադարեց միջոցների ծայրահեղ անբավարարության պատճառով: «Անահիտ» հանդեսի առաջին համարը լույս տեսավ 1898-ի նոյեմբերին: Այն բացվում է «Դարագլուխ» ընդարձակ խմբագրականով: Բանասիրական գիտությունների դոկտոր Յ. Ավետիսյանն «Անահիտ» հանդեսին նվիրված իր աշխատության մեջ պարբերականը բնորոշում է որպես նոր քայլ գեղարվեստական հանդեսի զարգացման ճանապարհին, որն աչքի էր ընկնում թեմատիկ, գաղափարական ընդգրկմամբ, գեղարվեստական ընթացքի արվեստագիտական քննության խորությամբ և արվեստի նորահայտ երևույթների վերլուծության գնահատմամբ [23, էջ 140]:

Գեղարվեստական կյանքի բնութագրման դիտանկյունից և հարուստ նյութի ներգրավմամբ առանձնահատուկ հետաքրքիր են «Անահիտ» հանդեսի «Քրոնիկները»: «Քրոնիկներում» և հանդեսի այլ հոդվածներում եզակի նշանակության փաստեր ենք գտնում օտարազգի և հայ արվեստագետների հանդիպումների, համատեղ միջոցառումների, արտասահմանյան թանգարանների կողմից հայ վարպետների ստեղծագործությունները ձեռք բերելու և Փարիզի նկարչական սալոններին հայերի մասնակցության մասին:

«Ազգային քրոնիկ»

«Անահիտ» հանդեսում «Քրոնիկ» բաժինը ազդարարվում է 1898 թվականի նոյեմբերի, թիվ 1-ով: Իսկ կերպարվեստի հարցերին նվիրված անդրանիկ հրապարակումը գտնում ենք 1899 թվականի հոկտեմբերի, թիվ 12-ում, որը նվիրված է հայ ազգային բնանկարի հիմնադիր Գևորգ Բաշինջաղյանի ստեղծագործական գործունեությանը: Հրապարակումից տեղեկանում ենք, որ նկարիչը մեկ ամիս է ինչ գտնվում է Փարիզում և մտադիր է մնալ 2 տարի և մասնակցել 1900 թվականի մեծ ցուցահանդեսին (կարծում ենք՝ խոսքը Փարիզի «Տիեզերական» կամ միջազգային ցուցահանդեսի մասին է - Մ.Կ.) [53, էջ 388]: Հանդեսի «Քրոնիկներում» կերպարվեստին առնչվող թեմաների բազմազանությամբ առավել աչքի է ընկնում հատկապես 1900 թվականը: Նույն թվականի «Ազգային քրոնիկը», անդրադառնալով կրկին Գ. Բաշինջաղյանի արվեստին, նշում է, որ բնանկարչի 4 կտավ՝ «Ամպերը», «Սևանա լիճը», «Դարյալի կիրճը», «Արաբատ լեռը» ցուցադրվել են Փարիզի ռուս արվեստագետների պատկերահանդես-

¹ «Անահիտի» խմբագրման տարիներին զուգահեռ, իսկ ընդհատումների շրջանում՝ հատկապես Չոպանյանն ակտիվորեն աշխատակցում է թիֆլիսահայ (1910-ականներին նա արտոնյալ պայմաններով հրավիրվել էր աշխատակցելու «Մշակին», թղթակցել է նաև «Հորիզոնին») և պոլսահայ տարբեր պարբերականների՝ հիմնականում «Բյուզանդիոնին», ինչպես նաև Փարիզի «Ապագա», «Վերածնունդ», Ալեքսանդրիայի «Արև», Բոստոնի «Պայքար» և ուրիշ թերթերի, դրանցում տպագրում է ուշագրավ և արժեքավոր հոդվածներ [22, էջ 68]:

սում, որը բացվել է հունվարի 7-ին և կմնա մինչ փետրվարի 4-ը: Այդ աշխատանքներից 3-ը ընդունվել են Փարիզի «Տիեզերական արվեստահանդեսի» ռուսական բաժնում ներկայացվելու համար: Մեջբերվում է Բաշինջադյանի նկարների վերաբերյալ «La Fronde» լրագրի անդրադարձը [3, էջ 77]: Խոսելով բնանկարչի փարիզյան արվեստանոցում (Բուլվար Մոնպառնաս փողոցի տան սրահում) կազմակերպված մասնավոր պատկերահանդեսի մասին, որտեղ ցուցադրվել են նկարչի 30-ին հասնող գործերը, հանդեսը նկատում է. «Ռուսական բաժնին ընդհանուր յանձնակատարը, անբացատրելի վարմունքով մը, վերջին պահուն ետ դարձուց Բաշինջադյանի երկու նկարները, որոնք ռուս արուեստագետներու ցուցահանդեսին մէջ մեծ յաջողութիւն գտած էին և վաղուց նշանակված էին Տիեզերական ցուցահանդեսին ռուսական բաժնին մէջ դրուելու համար» [4, էջ 217]: Ա. Չոպանյանի առաջնորդությամբ նկարչի անհատական ցուցահանդեսի մասին է գրում ժամանակի երիտասարդ գրող Էդմոն Բիլլոն «La Blume» գրական-գեղարվեստական կիսամսյա թերթի նոյեմբերի 15-ի համարում: Հեղինակի կողմից թեպետ բարձր են գնահատվում նկարչի հատկապես Արարատ լեռան պատկերները, բայց միևնույն ժամանակ նա ընդգծում է, որ միակ «մեղադրանքը», որ կարելի է առաջադրել՝ երանգների չորրորդուն է և նկարչի հակումը պատկերի դետալային, մանրամասն մշակումը հաղորդելու մեջ: Բայց այս թերությունները կորչում են աշխատանքի ամբողջության մեջ և չեն խանգարում բնանկարչական գործի ճիշտ ընկալմանը. «Իր արուեստը սովորականէն տարբեր է: Պրն. Ջաքարյանի և Է. Շահինի արուեստին հետ, պատուաբեր է ան իր անբաղդ ազգին» [5, էջ 264]: 1900 թվականի հանդեսի քննարկվող բաժնում երևան է գալիս արևմտահայ ծովանկարիչ Արսեն Շաբանյանի մասնավոր ցուցահանդեսին նվիրված հրապարակումը: Տվյալ պատկերահանդեսը կազմակերպվել էր 1899 թվականին Փարիզի «Ժորժ Պոտի» պատկերասրահում (Galerie George Ptite): Քրոնիկը մեջբերում է փարիզյան մամուլի, մասնավորաբար, «Le journal des Arts»-ի դրվատանքի տողերը՝ ուղղված Շաբանյանի արվեստին [11, էջ 77]: Նույն թվականի քրոնիկը նաև արձագանքում է հայ ռեալիստական գեղանկարչության կարկառուն ներկայացուցիչ, տվյալ ժամանակաշրջանում Փարիզի Ժյուլիենի գեղարվեստի ակադեմիայի ուսանող Փ. Թերլեմեզյանի՝ կերպարվեստի ասպարեզում արձանագրած առաջին հաջողությանը: Նշված ակադեմիայում կազմակերպված ուսանողական ցուցահանդեսում նկարչի «Մերկ տղամարդու ֆիգուր» գծանկարն արժանանում է առաջին մրցանակի, ինչի մասին հպարտորեն ազդարարվում է «Անահիտում» [15, էջ 77]: Նույն համարի «Քրոնիկում» շրջանառվում է նաև նկարիչ Է. Շահինի վերաբերյալ տեղեկություն, որ արվեստագետն ընդգրկվել է Լոնդոնի նկարիչ-փորագրիչների թագավորական միության (Royal Society of painter-Etchers and Engravers) շարքերը և նրա գործերը մարտի 12 - ապրիլի 7 պետք է ցուցադրվեն «Գեղարվեստների ընկերության» պատկերասրահում [10, էջ 77]: 1900 թվականի նշված միության (Royal Society of painter-Etchers and Engravers) կողմից կազմակերպված ցուցահանդեսին Շահինի մասնակցության մասին է գրում «Անահիտի» հաջորդ համարը: Արվեստագետի ինքնատիպ և կենդանի տա-

ղանդի վերաբերյալ գովասանքի խոսքով է հանդես գալիս լոնդոնյան մամուլը: Հիշատակվում է նաև Փարիզի «Le Journal» թերթում ֆրանսիացի նշանավոր գեղարվեստական քննադատ, արձակագիր Գյուստավ Ժեֆրուայի կարծիքն այդ տարվա Սալոնում ցուցադրած նկարչի գործերի մասին. «...Արուեստագետը ոչ միայն պղինձը փորելու քաջավարժ է, դեմքերն ու տեսարանները խուզարկել գիտե եւ մեր հայեցողութեանը կ'ընծայէ այն նուրբ եւ ուշագրավ պատկերները զոր կրցեր է իրականութենէն արտահանել» [6, էջ 142]: 1900 թվականի «Անահիտ» հանդեսի «Ազգային քրոնիկի» «Հայերն ի Բարիզ» վերտառությամբ բաժնում գտնում ենք բավականին ընդարձակ հրապարակում, որն արձարծում է ինչպես 1900 թվականի Փարիզի համաշխարհային ցուցահանդեսում ներկայացված Շահինի փորագրանկարները և Զաքարյանի նատյուրմորտները, այնպես էլ ներկայացնում է նույն թվականի Սալոնում ցուցադրված Շահինի աշխատանքների վերաբերյալ ֆրանսիացի արվեստաբան Շառլ Շենյոլի՝ «L'Estampe et l'Affiche» ամսագրում լույս տեսած հոդվածից դրվագներ [36, էջ 176]: 1900 թվականի հունիսի 12-ին Փարիզի «Կաֆե Վոլթեր»-ում «Անահիտի» խմբագրության նախաձեռնությամբ կազմակերպվում է հացկերույթ ի պատիվ ֆրանսիացի նշանավոր գրող Անատոլ Ֆրանսի: Միջոցառմանը մասնակցում էր նաև Է. Շահինը: Այդ ժամանակ Ֆրանսը հնարավորություն է ունենում ծանոթանալ նկարչի փորագրանկարներին և հմայվելով երիտասարդ նկարչի տաղանդով՝ ցանկություն է հայտնում վերջինիս արվեստն ավելի մանրամասն ճանաչելու պատեհություն ունենալ: Միջոցառումից հետո Շահինը Ֆրանսին է ներկայացնում իր աշխատանքները, նկարչի խնդրանքը՝ գրողի կենդանագիրը ստեղծելու փափագը, Ֆրանսի կողմից հաճույքով ընդունվում է: Գրողը, իր հերթին, խնդրում է Շահինին, որ նա պատկերազարդի իր անտիպ վեպը [1, էջ 213-214]:

Շահինի արվեստի ճիշտ գնահատման և արժևորմանը միտված Զոպանյանի ջանքերի առնչությամբ նշենք՝ արդեն վերը հիշատակված՝ 1900 թվականի «Le Journal» թերթի հուլիսի 2-ի համարում Գյուստավ Ժեֆրուայի կողմից նկարիչներ Շահինը ներկայացվեց որպես թուրքական, իսկ Զաքարյանը՝ հունական արվեստի ներկայացուցիչներ: Այս առթիվ խմբագրությունը ստանում է մի շարք նամակներ: Թերթի հաջորդ համարում Ժեֆրուան սրբագրում է իր սխալը և այս մասին գրում է. «Այս կետին ճշդումը շատ արդարացի կերպով ինձմէ ուզած են մէկ քանի անձեր, որոնցմէ կը յիշեմ Չերագ, Ժ.Մ. Ապտուլահեան, Ա. Զոպանեան»² [36, էջ 177]: Ժեֆրուային ուղղված գրության մեջ Զոպանյանը ցավով փաստում է, որ միջազգային այս ցուցահանդեսում հայ արվեստագետները չկարողացան իրենց առանձին «անկյունը»՝ սրահը ունենալ, որտեղ կհամախմբվեր հայ ժողովրդի մտավոր, մշակութային կարողությունները, ինչի բացակայության պատճառով աշխատանքները հարկադրված ցուցադրվեցին օտար ազգերի բաժիններում: Համաշխարհային սույն պատկերահանդեսին հայազգի

² 1900 թվականի միջազգային ցուցահանդեսում Է. Շահինի և Զ. Զաքարյանի աշխատանքներին շնորհվում է ոսկե մեդալ, այս փաստն արձանագրված ենք տեսնում 1900 թվականի «Անահիտ» հանդեսի սույն համարում [8, էջ 214]:

արվեստագետներ Շահինի և Զաքարյանի մասնակցության մասին «Անահիտի» էջերում հրատարակված այս գրվածքն ավարտվում է Ժեֆրուայի՝ հայ արվեստը արժևորող կարևոր կարծիքի արձանագրմամբ. «Այն պահուն, ուր պաշտօնական Երուսալան հայ ժողովուրդը կը լքանէ հրէշային բռնապետութեան ձեռքը... մենք ուրախ պիտի ըլլայինք տեսնելով որ գոնէ մտաւորական Երուսալան արդարութեան հարկ մը կը մատուցանէ այս ժողովրդին, որ արժանի է աշխարհի համակրութիւնը գրաւելու ոչ թէ միայն որովհետեւ դժբաղտ է, այլ որովհետեւ քաղաքակրթութեան տարր մըն է» [8, էջ 214]:

Հայ արվեստագետների մասին տրվող հակիրճ լուրերի բազմազանությամբ աչքի ընկան նաև 1901 և 1902 թվականները: 1901 թվականի «Քրոնիկը», կարևորելով Բաշինջաղյանի գործունեությունը Ֆրանսիայում, տեղեկացնում է, որ նկարիչը մտադիր է Փարիզից մեկնել և նրա նկարների ցուցահանդեսը պետք է փակվի [2, էջ 200]: Երկրորդ նյութը վերաբերում է Փարիզի Ժյուլիենի ակադեմիայի հայտնի մանկավարժ Ժան Պոլ Լորանսին աշակերտած, հայազգի շնորհալի գեղանկարիչ Լ. Քյուրքչյանին, որտեղ հաղորդվում է, որ վերոնշյալ ակադեմիայում կազմակերպված նկարչական մրցման ժամանակ նկարիչն արժանացել է առաջին մրցանակի [16, էջ 88]: Արդեն հիշատակված Լոնդոնի 1900 թվականի ցուցահանդեսում Շահինի գործերի հաջող ընդունելության մասին տեղեկատվությունը նաև արձարծվում է 1901 թվականի «Քրոնիկ» բաժնում, բայց այստեղ տվյալ պատկերահանդեսը թվագրված է 1901-ով: Շահինի աշխատանքները համեմատվում են Ժան Լեոն Ժերոմի աշակերտ, ֆրանսիացի գեղանկարիչ, փորագրանկարիչ Պոլ Սեզար Էլյուի (1859-1927) (Paul Cesar Heelleu) գործերի հետ, գտնելով, որ վերջինս «իրեն արդեն սպառել է որպես նկարիչ, մինչդեռ Շահինն իր աշխատանքներում ստեղծագործության դիտողության, վերլուծման հզոր և մշտանորոգ հատկություններ ցույց կտա» [7, էջ 89]: 1901 թվականի ֆրանսիական 2 Սալոններին մասնակցում էր վեց հայ նկարիչ (Զ. Զաքարյան, Ա. Շաբանյան, Է. Շահին, Փ. Թերլեմեզյան և այլք) [9, էջ 128]:

1902 թվականի ապրիլի 20-ից - մայիսի 17-ը Փարիզի նկարիչների տանը ցուցադրվում է Ա. Շաբանյանի 50 ծովանկար: Հանդեսը, անդրադառնալով տվյալ ցուցահանդեսին, նկատում է, որ եթե նկարչի վաղ շրջանի գործերը կրում էին Այվազովսկու արվեստի ազդեցությունը, ապա տվյալ պատկերահանդեսի աշխատանքներում ակնառու է արվեստագետի առաջադիմությունը և գործերում երևան է գալիս ավելի ազատ, ինքնատիպ, կենդանի կնիք: Ներկայացվում են նկարչի ստեղծագործության թեմաների նախընտրությունները, գեղանկարչական տեխնիկայի առանձնահատկությունների դրսևորումը նկարչի ստեղծագործության մեջ: Ցուցահանդեսի վերաբերյալ նյութը լրացվում է նաև արտասահմանյան մամուլի արձագանքների մեջբերմամբ («New York Herald», 30 ապրիլի, «Morning Post», 1 մայիսի), որոնք հատկապես արժևորում են Շաբանյանի կավճամատիտով ստեղծված աշխատանքները [12, էջ 115]: Նույն քրոնիկում նշվում է, որ 1902 թվականի փարիզյան երկու Սալոններին մասնակցած հայ արվեստագետներից էին Զ. Զաքարյանը, Ա. Շաբանյանը, Ս. Քյուրքչյանը, Է. Շահինը, առաջին անգամ մասնակցում էին Ս. Բեկյանը, Ա. Բաբայանը [12, էջ 115]: Հան-

դեսի ուշադրությունից չի վրիպում նաև Տրապիզոնում ծնված և 1895-1918 թթ. Բեռլինում ապրած և ստեղծագործած մեկ այլ շնորհալի ծովանկարչի՝ Վ. Մախոխյանի՝ Կահիրեում³ կազմակերպված անհատական ցուցահանդեսը: 1902 թվականի «Քրոնիկը» նշում է, որ նկարչն իր 82 աշխատանք ցուցադրել է Կահիրեի «Արվեստագիտական ակումբում»: Հպարտությամբ հավաստում է, որ Կահիրեի ֆրանսալեզու թերթերը՝ «Le Progres», «Journal du Caire», գովեստի խոսքեր են շռայլել հայ արվեստագետի ինքնատիպ տաղանդի վերաբերյալ [13, էջ 84]: 1903-ին «Անահիտի» էջերում նաև հրատարակված ենք տեսնում լուսանկարիչ Հովհաննես Քյուրքչյանի (1855-1903) մասին մահախոսականը, որտեղ, մասնավորաբար, ասվում է, որ Ինդոնեզիայի Ճավա կղզում իր մահկանացուն է կնքել Անիի ավերակների առաջին լուսանկարիչը: 10 տարուց ավել ճավայում բնակվող հայ արվեստագետը մեծ համբավ էր վայելում: 1901 թվականին կղզու լավագույն տեսարանները ներկայացնող լուսանկարների հավաքածուն նկարչի կողմից ուղարկվել էր Հոլանդիայի թագուհուն, ինչի արդյունքում նա արժանացել էր պալատական լուսանկարչի բացառիկ տիտղոսի [17, էջ 132]:

«Անահիտի» 1904 թվականի համարների «Քրոնիկ» բաժնում ներկայացված է հայ արվեստագետների ստեղծագործական գործունեության մասին 2 ակնարկ: Վ. Մախոխյանի՝ 1903-ին Եգիպտոսում կազմակերպված անհատական ցուցահանդեսի կայացման, արձանագրած հաջողության, Եգիպտոսի ֆրանսալեզու թերթերի ներբողական արձագանքի մասին է գրվում «Անահիտ» հանդեսի 1904 թվականի թիվ 3-ում: Այս տեղեկատվությանն առընթեր՝ ակնածանքով նշվում է, որ 1904 թվականին Մախոխյանը դարձավ Բեռլինի «Նկարիչների միության» (Verein Berliner Künstler) գործուն անդամ [14, էջ 71-72]: Նույն թվականի հանդեսի «Քրոնիկը» նաև իրազեկում է, որ ֆրանսիական կառավարությունը գնել է Է. Շահինի գործերը, որոնք ներկայացվել են 1904 թվականի «Շան Տը Մարսի Սալոն»-ում, այդ գործերը պետք է ցուցադրվեն նաև Լյուքսեմբուրգի թանգարանում, որի վարչությունը խնդրում է, որ Շահինը նվիրաբերի փորագրության ամբողջ հավաքածուն: Նկարիչն ընտրվում է «Շան Տը Մարսի Սալոնը» կազմակերպող և վարող «Գեղարեստի ազգային ընկերության» անդամ [21, էջ 96]:

«Անահիտի» առաջին շրջանի հետագա տարիներին՝ 1905-1911 թվականներին, «Ազգային քրոնիկներում» կերպարվեստի վերաբերյալ լուրեր, նյութեր ի հայտ չենկան:

XIX-XX դարերի հայ կերպարվեստը

Էդգար Շահին - Արշակ Չոպանյանի մշտական գորովի և խրախուսանքի առարկան ու նրա մտերիմ բարեկամը Էդգար Շահինն էր:

³ Արվեստաբան Ե. Մարտիկյանը նշում է, որ Մախոխյանի նշված ցուցահանդեսը կայացել է Բեռլինում [38, էջ 11]: Ինչպես գրվում է ժամանակի մամուլում և արվեստագիտության դոկտոր Ա. Հակոբյանի ստվարածավալ հիմնարար աշխատության մեջ՝ Մախոխյանի 1902-ի անհատական ցուցահանդեսը կազմակերպվել է ոչ թե Բեռլինում, այլ Կահիրեում [34, էջ 228]:

Շահինի հետ Չոպանյանը ծանոթացել է Փարիզում 1896 թվականին և անմիջապես հափշտակվել նրան տեսնելու, զգալու, հասկանալու եզակի և ինքնատիպ կարողությամբ: Կարծում ենք՝ պատահական չէ, որ Չոպանյանն «Անահիտ» հանդեսի առաջին շրջանի շապիկի ձևավորումը վստահեց հենց էդգար Շահինին⁴: Չոպանյանը Շահինի մեջ տեսնում էր այն անձը, որ իր արվեստի ուժով պիտի բարձրանար եվրոպական մշակույթի երկնակամար և իր հետ բարձրացներ ու աշխարհին ցույց տար հայ ժողովրդի մշակութային պոտենցիալ բազում կարողությունները [26, էջ 271]:

Հատկանշական է, որ Շահինի ստեղծագործության մեջ Չոպանյանն ամենից ավելի գնահատում էր նրա արվեստի ռեալիստական մեթոդը:

Էդգար Շահինը, թերևս, հայազգի միակ արվեստագետն էր, ում արվեստի հետազոտմանը և ներկայացմանը միտված «Անահիտ» հանդեսում մեծաքանակ հոդվածներ լույս տեսան:

Շահինի մասին եվրոպական մամուլում գրվել են բազմաթիվ հոդվածներ: Դրանցից Չոպանյանն առանձնացրել և «Անահիտում» տպագրել է Ռոժե Մարքսի, Գաբրիել Մուրիեի, Գյուստավ Սուլիեի, անգլո-ֆրանսիական գեղարվեստական մեծ հանդեսներում հրատարակված հոդվածների թարգմանությունները [23, էջ 148]: Այդ նյութերի հետ ծանոթությունը ցույց է տալիս, որ դրանց ընտրությունը պատահական չէ: Նշված հեղինակները՝ Ռ. Մարքսը, Գ. Մուրիեն, Գ. Սուլիեն եվրոպական գեղարվեստական քննադատության ամենահեղինակավոր դեմքերից էին, ժամանակակից արվեստի խոշոր գիտական: Դրանցում Շահինի ստեղծագործությունները գնահատվում էին եվրոպական կերպարվեստի զարգացման մակարդակում, համաշխարհային փորագրանկարչական արվեստում բնորոշվում է հայ նկարչի տեղն իբրև առաջնակարգ դեմքի: Ճշմարիտ ու դիպուկ գնահատումներ են տրվում նկարչի խորհրդածող և զգայուն խառնվածքի, «ողորմելի կյանքը» թարգմանելու նրա ձգտումների, բարձր կարողության ու հազվագյուտ ներքնատեսության մասին [23, էջ 149]:

Էդգար Շահինի վերաբերյալ առաջին հոդվածն «Անահիտ» հանդեսում գտնում ենք 1899 թվականի թիվ 11 համարում, որտեղ Չոպանյանը ներկայացրել է Բլեման Ժանենի («L'Estampe et l'Affiche», Paris, 1899) հոդվածի թարգմանությունը: Հեղինակը հպանցիկ է արձարծում նկարչի կենսագրության որոշ տվյալներ, կենտրոնանում է երիտասարդ, խոստումնալից նկարչի կիրառած նկարչական տեխնիկայի վրա: Դիտարկելով աշխատանքի թեմաների նախընտրությունները և կոմպոզիցիոն խնդիրները՝ շոշափում է իտալական արվեստից կրած ազդեցությունների հանգամանքը: Կոնկրետ ստեղծագործությունների օրինակով մատնանշում է Շահինի կողմից բարձրացված գեղարվեստական խնդիրները՝ հատկանշական համարելով նկարչի վարպետությունը, մասնավոր-

⁴ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունում (Սբ. Ղազար) Շահինը ծանոթանում է Ղևոնդ Ալիշանի հետ, ուսումնասիրում հայկական մանրանկարչության գրչագիր մատյանների հարուստ հավաքածուն: Տարիներ անց այդ մանրանկարների ազդեցությամբ նա իրականացնում է Չոպանյանի «Անահիտ» հանդեսի անդրանիկ համարի շապիկի (1898) ձևավորումը [32, էջ 5]:

րապես, բազմաֆիգուր կոմպոզիցիաների վերարտադրման հարցում: Արժևորվում է փորագրանկարչության մեջ չոր ասեղի տեխնիկայի՝ արվեստագետի ուրույն ձեռագիրը, օֆորտի ինքնատիպ օրինակները: Ք. Ժանեն գրում է. «Շահին միանգամայն օժտեալ նկարիչ մըն է ու խղճամիտ խուզարկու դիւրաւ չգոհացող գծագրիչ մը» [33, էջ 356]: 1899 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր համարում Շահինի երկու աշխատանքների վերատպության ներքո ներկայացվում է նկարչին նվիրված անդրադարձը, որտեղ կարևորելով նրա արվեստը՝ անանուն հոդվածագիրը հայտնում է, որ վերջերս նկարչին են դիմել հրապարակագիր Ժ. Կորնելի⁵ կենդանագիրը ստեղծելու համար: «La Revue d'Art»-ը օֆորտի արդի վարպետների շարքում իբրև սկսնակ նկարիչ հիշատակում է Շահինին և հրատարակում նրա 2 ստեղծագործություն՝ փարիզյան թշվառների, թափառականների կյանքը ներկայացնող գործերը՝ «Շատո Ռուփ», «Շեմինո» (ֆրանսերեն՝ cheminau, թարգմանաբար՝ բատրակ կամ թափառաշրջիկ) [29, էջ 25]: 1900 թվականի «Անահիտում» հատկապես շատ են էդգար Շահինին նվիրված հոդվածները, որոնց մեջ, թերևս, ամենածավալուն գրվածքը Ա. Չոպանյանի հեղինակած «Մանուէլեան և Շահին» վերնագրված հոդվածն է: Արվեստագետ-անհատի, արվեստի ըմբռնման չոպանյանական խոր ընկալման դիտանկյունից, ինչ-որ տեղ հուշագրային էլեմենտներ պարունակող, անձնական տպավորությունների, կարծիքների և յուրահատուկ մեկնաբանմամբ կարևորվում է սույն հոդվածի քննարկումը: Հեղինակը գրում է. «Էտկար Շահինը ճանչցած եմ չորս տարիի չափ առաջ՝ Բարիզի մայթին վրայ: Առաջին վայրկեանէն այդ անկախ ու թափանցող մտքով, տենդոտ ու ինքնուրոյն տեսողութեամբ օժտված տղան զիս գրավեց» [46, էջ 149]: Չոպանյանը մատնանշում է փարիզյան Սալոնում ցուցադրված աշխատանքները, որը լրացվում է շնորհալի հայ նկարչին նվիրված արտասահմանյան մամուլի անդրադարձներով, գեղանկարչական ստեղծագործությունների մեկնաբանմամբ և նկարագրությամբ: Խոսելով Շահինի արվեստում փոփոխությունների (գեղանկար աշխատանքներից անցումը դեպի օֆորտի տեխնիկային) մասին՝ Չոպանյանը նշում է. «Եվ, ահա հանկարծ, Շահինը մտածեց փորագրութիւն փորձել, առանց որեւէ ուսուցչի առաջնորդութեան... ջանաց թափանցել այդ նուրբ ու դժուարին արուեստին գաղտնիքին և առաջին «բլանշը» հրաշակերտ մըն էր» [46, էջ 153]: Հեղինակը մեջբերում է Գյուստավ Ժեֆրուայի դրվատալի տողերը՝ նվիրված Շահինի օֆորտներին: Չոպանյանը կարևորում է՝ կյանքն ըմբռնելու անհատական և խորունկ եղանակը «մտածող-դիտողի և համադրող-իրապաշտի» այդ խառնվածքի մեջ պետք է միշտ պահպանի մտացածին միությունը բազմաձև արտահայտության առերևույթ հակա-

⁵ «Անահիտ» հանդեսի 1899 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր, թիվ 1-2 միացյալ համարի քննարկվող հոդվածում Ժամանակի հայտնի հրապարակագիր Ժյուլ Կորնելի անունը հանդես է գալիս «Ժ. Կորնելի» գրությամբ [29, էջ 25], իսկ Ռ. Շիշմանյանի հեղինակած է. Շահինին նվիրված մենագրության մեջ՝ ստեղծագործության կատալոգում, շրջանառվում է հրապարակագիր Մ. Կորնելի, M. Cornely գրվածքը [43, էջ 98]:

սության մեջ: Չոպանյանը հավատում էր, որ Շահինը մեծ արվեստագետների շարքում իր արժանի տեղը կգրավի: Հանդեսի 1900 թվականի փետրվար-մարտ, թիվ 4-5 միասնական համարում է տպվում նաև Ռոժե Մարքսի («Gazette des Beaux-Arts», 1900)⁶ Շահինի վերաբերյալ հոդվածի հայերեն թարգմանությունը: Շոշափելով նկարչի մասնագիտական կրթության, ուսուցիչների մասին հայտնի տվյալները, հեղինակն անդրադառնում է Շանգ Էլիզեի Սալոնում ցուցադրված նկարաշարին, որը նկարչի կողմից անվանակոչվել էր «ողորմելի կյանք»: Մարքսը ներկայացնում է նկարիչի արվեստում օֆորտի տեխնիկայի ձևավորումը, չոր ասեղի տեխնիկայով առաջին փորձերը, կարևորում տիպարի կեցվածքի, ժեստերի դրսևորումը տվյալ աշխատանքներում: Հոդվածագիրը բարձր է գնահատում նկարչի դիմանկարները, առանձնացնում է 1900 թվականին ստեղծված բելգիացի գեղանկարիչ Ալֆրեդ Սթիվենսի (1823-1906) կենդանագիրը, որը նկարչի մահից առաջ ցուցադրվել է Գեղարվեստի վարժարանում (Փարիզի գեղարվեստի ազգային բարձրագույն դպրոց) [39, էջ 112]: Հոդվածի վերջում գետեղված հղման մեջ նշվում է, որ տվյալ հոդվածն ուղեկցվում է Շահինի հինգ փորագրանկարներով, որոնց մեջ է նաև Ա. Սթիվենսի դիմանկարը:

1902 թվականի «Անահիտում» հատվածաբար տպվում է Գաբրիել Մուրեի «Հայ փորագրիչ մը (Էդգար Շահին)» («The Studio», London, 1901) մեծածավալ հոդվածի հայերեն տարբերակը: Շահինի արվեստին անդրադարձող հոդվածում հեղինակը, նկարչի արվեստի թեմատիկայի վերաբերյալ, կատարում է հարցադրումներ՝ առաջ քաշելով Արևմտյան Հայաստանում իրագործված եղերական գործողությունների արձագանքի և վերջինիս արվեստի մեջ ազդեցությունների մասին խնդիրը, գտնելով, որ գուցե Շահինի արվեստի «մելամաղծությունը» շաղկապված է նշված պատմական դեպքերի հետ: Նկարիչն իր առաջին փորագրանկարներում արդեն տիրապետում էր տեխնիկական առանձնահատկություններին. «Դիտողութեան սուր ծիրքերը, էջին կարգաւորման կատարեալ հմտութիւն մը, արժեցումներու թանկագին արուեստ մը... անոր մէջ ի հայտ կը բերէին առաջին կարգի արուեստագէտ մը» [40, էջ 6]: Գրվածքն ուղեկցվում է աշխատանքների թեմատիկ, կոմպոզիցիոն նկարագրություններով, և տիպարների վերարտադրման արտահայտչականությամբ Շահինի գործերը համեմատում է Շվեյցարիայում ծնված նկարիչ Թեոֆիլ Ստեյնլենի (1859-1923) ստեղծագործությունների հետ: Մուրեն բավականին հանգամանալից է անդրադառնում նկարչի գործերին և, ինչպես վերը քննարկված Ռոժե Մարքսի հոդվածում, հատկապես արժևորվում է Շահինի դիմանկարները: Հոդվածի երկրորդ հատվածը տպվում է նույն՝ 1902 թվականի փետրվարի, թիվ 2-ում, որտեղ Մուրեի կողմից ուսումնասիրվում են նկարչի կենդանագրերը: Կատարողական վար-

⁶ Նկարչի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված աշխատանքների կատալոգում նշված է, որ Մարքսի, բնագրի լեզվով, սույն հոդվածը հրատարակված է այլ արտասահմանյան հանդեսում (Extrait de garette des Beaux-Arts, Paris, 1900) [30, էջ 34]:

պետությամբ առանձնացնում է Ա. Ֆրանսի, Ժ. Կորնելիի դիմանկարները: Ծավալուն հողվածն ավարտվում է նկարչի արվեստը բնորոշող հետևյալ տողերով. «Իր զգայունության նրբութեամբ, իր տեսողության սրութեամբ, շինուածքին վարպետութեամբ, Շահին իրաւունք ունի արուեստագէտներուն եւ քննադատներուն յարգանքը վայելելու: Խղճամիտ աշխատող մըն է, ճշմարտութեան անխոնջ հետեւող մը» [41, էջ 27]:

Արվեստագիտության թեկնածու Մ. Քամայանն «Էդգար Շահինի ստեղծագործությունը «Անահիտի» էջերում (1898-1911)» վերտառությամբ իր հողվածում հիշատակում է, որ 1902 թվականի մայիսի 29-ին է. Շահինը մասնակցել է Ա. Չոպանյանի կազմակերպած «Հայ արվեստի երեկույթին»՝ ձևավորելով միջոցառման ծրագիրը: Այն «...պճնուած էր հայկական ոճով գունաւոր սիրուն զարդանկարով մը զոր էտկար Շահին փորագրած էր Բարիզի ազգային մատենադարանին մէջ գտնուած հին նկարաւոր ձեռագրի մը հետեւողությամբ» [52, էջ 169]:

Շահինի մասին Գյուստավ Սուլիեի ծավալուն հողվածը տպագրված «L'Art Décoratif», Paris, 1905 գեղարվեստական ամսագրում, որի հայերեն թարգմանությունը զետեղվեց 1905 թվականի «Անահիտում»: Հողվածում ծանուցվում է Անատոլ Ֆրանսի «Կատակերգական պատմություն» (Histoire comique) երկի Շահինի ինքնատիպ փորագրություններով նկարազարդման մասին, որը, ըստ հեղինակի, աչքի էր ընկնում Ֆրանսի կերպարների և Շահինի ստեղծած տիպարային մեկնաբանման ներդաշնակությամբ: Նկարչի արվեստի վերաբերյալ ֆրանսիացի քննադատը գրում է. «Շահինի ոլորտը դիտողութեան եւ նկարագրի ոլորտն է...մշտական եւ այլազան մարդկային կատակերգութիւնն է, որ Շահին կը ճգնի արտայայտել իր օֆորթներուն մէջ...» [49, էջ 55-56]: Հողվածագիրը հպանցիկ է անդրադառնում արվեստագետի կենսագրությանը՝ այդ առանցքում կարևորելով Անտոնիո Պաոլետիի դերը երիտասարդ նկարչի ձևավորման մեջ և միաժամանակ պնդում է, որ Շահինի՝ օֆորտի, գրաֆիկայի հանդեպ նախընտրությունն ամենևին չէր ծագում գեղանկարչության հանդեպ թերի ունակություններից ելնելով: Նշում է առաջին անգամ 1896-ի Սալոնում ցուցադրված «Մի մուրացկան» (Un gueux) աշխատանքը, հաջորդաբար՝ «Ինքնասպան կինը» (1898), «Մոնմարտը» 1899 Սալոն ուղարկված գործերը, որոնց վերլուծման արդյունքում հեղինակը կանգ է առնում ստեղծագործությունների լուսաստվերային մշակման առանձնահատկությունների վրա, ընդգծելով նշված աշխատանքներում լույսի վերարտադրման տարբերությունները: «Փարիզի թշուառութեան ամբողջ կեանքն է, որ իր ուշադրութիւնը կը գրաւէ, մանաւանդ որ ինքն ալ հակամէտ է ատոր՝ ազդուած իր երկրին մէջ տեսած անբաւական տեսարաններէն» - եզրահանգում է Սուլիեն [49, էջ 59]: Անդրադառնում է նկարչի «Շատո Ռուժ», «Տաճկաստանի գնչուներ» գործերին, «Լուիզ Ֆրանսի» դիմանկարին: Հողվածի շարունակությունը և վերջը տպվում է «Անահիտի» հաջորդ համարում: Հողվածագիրը նշում է, որ 1899-ին Կլեման Ժանեն արվեստագետի առաջին 25 գործերը ցուցակագրել է, և 1900 թվականին Ռոժե Մարքսը հանրության ուշադրությունը կիրավիրի այդ կարևոր աշխատանքի վրա: Հեղինակը

հայտնում է, որ 1903 թվականի Վենետիկի միջազգային ցուցահանդեսում ինքն առաջարկել է, որ Շահինի (նկարիչը ներկայացրել էր 20 օֆորտային աշխատանք) «անգուգական գործերին» շնորհիվ ոսկե մեդալ [50, 74]: Տվյալ ժամանակահատվածում Շահինը աշխատում էր 3 գրքերի նկարազարդման վրա՝ Գ. Մուրեի «Փարիզյան տոնավաճառի տիպարներ», Ա. Ֆրանսի «Կատակերգական պատմություն», Օ. Միրբոյի «Նախասենյակում» երկերը: Տալիս է այդ գրքերի նկարազարդման ընդհանրական բնութագիրը, գտնելով, որ Շահինը իր նկարազարդումներում գրողի հետ չի մրցում, հեղինակը պատմում է, իսկ նկարիչը ցույց է տալիս ամենահատկանշականը:

1911 թվականի հանդեսում առկա է անանուն հեղինակի կողմից ներկայացված՝ Է. Շահինին նվիրված նախորդ հոդվածների համեմատ առավել հակիրճ անդրադարձը: Հոդվածը վերաբերում է «Ժորժ Պոի» պատկերասրահում (Georges Petit) «La Cimaise» ընկերության կազմակերպած ցուցահանդեսին մասնակցած Շահինի գործերին: Նկարչի ցուցադրած աշխատանքներից հեղինակը հատկապես առանձնացնում է պարուհիների և «մերկի» պատկերումը նրա արվեստում, որոնք բանաստեղծական ըմբռնողության և պատկերի կենդանի արտահայտչականության առումով համարում է գլուխգործոցներ [31, էջ 225]: Նյութը նաև տեղեկացնում է, որ գեղարվեստական քննադատ Գյուստավ Քանն այդ ցուցահանդեսի առթիվ պատրաստում է նկարչի արվեստի վերաբերյալ ուսումնասիրություն, որը հրատարակվելու է «Արվեստն ու արվեստագետները» (L'Art et les Artistes) հանդեսի 1913 թվականի հունվարի համարում [43, էջ 26]:

«Անահիտի» այս գնահատականները, Շահինի ստեղծագործական ձեռքբերումների ու նորանոր հաջողությունների մասին պարբերաբար տրվող հաղորդումները մեծ դեր ունեցան տաղանդավոր մեծ նկարչին հայությանը ներկայացնելու և նրա գործը հանրահռչակելու իմաստով:

Ինչպես նկատեցինք՝ «Անահիտում» թե՛ առանձին հոդվածների ձևով, թե՛ ֆրագմենտային մեջբերումներով դրվում էին Է. Շահինին նվիրված, արտասահմանյան մամուլում առկա հոդվածների թարգմանությունները: Նման մոտեցումը պահպանվում է նաև անվանի ծովանկարիչ Արսեն Շաբանյանի՝ 1905 թվականի մարտի 16-31-ը «Ժորժ Պոի» պատկերասրահում բացված անհատական ցուցահանդեսին առնչվող շարադրանքում, որին արձագանքած օտարալեզու մամուլի հոդվածները թարգմանությունը տեղադրվում է հանդեսում: Նույն 1905 թվականի «Անահիտում» տպվում է «Le Journal» օրաթերթի «Արուեստագետներու ուրուագիծներ» բաժնում Ֆրեդերիկ Պաթայիի հոդվածը⁷ [42, էջ 88]: Հեղինակը նշում է. «Արսեն Շապանեանի գործերուն ցուցադրութիւնը, նուիրագործուն է տաղանդի մը, որ գիտէ ամենաբարձր աստիճանով ճշմարտութիւն արտայայտել՝ պարզ լեզուով մը, ուր երբեմն բանաստեղծական սարսուռն երագին ծնունդ կու տայ» [42, էջ 88-89]: Նկարչի աշխատանքներն

⁷ Ֆրանսալեզու օրաթերթի սույն հոդվածի հայերեն թարգմանությունը հրատարակվել է նաև Պոլսում լույս ընծայվող՝ 1905 թվականի «Մասիս» շաբաթաթերթում [25, էջ 36-37]:

արժանանում են քննադատի գովեստին: Մատնանշելով Շաբանյանի ձեռքբերումները և մրցանակները՝ հոդվածում հիշատակվում է, որ նկարչի «Մայր մտնող արևը» աշխատանքը գնել է կառավարությունը՝ Լյուքսեմբուրգի թանգարանում ցուցադրելու համար⁸: «Tan» թերթի լրագրող Թիեպո Սիսոն նկարչի աշխատանքները համարում է ճիշտ դիտված պատկերներ, նկարչի ներկապնակը՝ ճկուն և ներդաշնակ: «New York Herald»-ի քննադատի կողմից ևս բարձր են գնահատվում նկարչի ցուցադրած գործերը, մատնանշվում են դրանցից առավել հաջողվածները և ներկայացվում է ծովանկարների պատկերի և երփնագրի նկարագրությունը: «Շապանեան յաջողած է շատ լաւ արտայայտել բանաստեղծութիւնը ջուրերու խաղացած երեսին՝ նորածագ լուսնի մը ճառագայթներու տակ... Արշալոյսին և վերջալոյսին բոլոր գունաշարքը կը գտնուի Շապանեանի նկարներուն և փասթելներուն մէջ...», - գրում է Պոլ Լուի Էրվինը «La Presse»-ում [42, էջ 89]:

Գրվածքը եզրափակվում է ժամանակի հռչակավոր քննադատ Ռենե Ս. Էզդուայի դրվատալի հոդվածով, որտեղ հեղինակը գտնում է, որ Շաբանյանի կտավները տոգորված են լայնածավալ հորիզոնների մաքուր պայծառությամբ, նրանց տեսքը կգրավի այն անձանց, ովքեր իրենց էության լավագույն մասը ձոնել են ծովին՝ այն ունկնդրելու, շնչելու, դիտելու հափշտակությամբ:

Շարունակելով ծովանկարչության թեման նկատում ենք, որ հանդեսը անկարող եղավ անհաղորդ մնալ հայազգի մեծանուն ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու (1817-1900) մահվան գույժին, և 1900 թվականի «Անահիտ» հանդեսի ապրիլ, մայիս, հունիս միացյալ համարում գեղանկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանի հեղինակությամբ հրատարակեց Հ. Այվազովսկուն նվիրված փոքրածավալ հոդվածը: Բաշինջաղյանի կարծիքով՝ XIX դարում հայ ազգը ընդունակ եղավ ծնելու միայն երկու հանճար՝ Հովհաննես Այվազովսկի և Պետրոս Ադամյան: Հեղինակը բարձր է գնահատում Այվազովսկու վաստակը հայկական և, հատկապես, ռուսական կերպարվեստում. «Նա մեծ ծառայութիւն մատուցեց ռուսական արուեստին, թէ իբրեւ ծովանկարչութեան նախահայր եւ թէ ռուսաց նկարչութեան հետ եւրոպացիներին ծանօթացնող: Նրանից առաջ ոչ մի գեղարուեստագէտ չէր ձեռնարկել պատկերահանդէսներ բանալու արեւմտեան մեծ քաղաքներում» [24, էջ 160]: Հեղինակը նշում է, որ շատ անգամներ թեպետ պախարակում էին նկարչի շտապ նկարված, անհաջող աշխատանքները հրապարակելը, սակայն չէին ուրանում, որ այդ մարդու մեջ տարօրինակ կրակ կա: Բաշինջաղյանը գտնում է, թե նա որպես «մարինիստ» առաջնակարգ էր, իսկ իբրև ծովի երգիչ-բանաստեղծ՝ միակը: Այվազովսկուն համարում էր «երջանիկ մարդ» այն իմաստով, որ երկար ապրելով երկրային կյանքին հրաժեշտ տվեց այն ժա-

⁸ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Արարատ Ադայանն իր աշխատության մեջ նշում է, որ Շաբանյանի «Լուսնի լույսը» («Clair de Line») գիշերային էությունը ժամանակին ձեռք է բերել Փարիզի Լյուքսեմբուրգյան թանգարանը, որն այլևս գոյություն չունի [19, էջ 241; 42, էջ 24]:

մանակ, երբ այլևս բան չունեի ասելու: Հայազգի ծովանկարչի արվեստը արժևորող իր ընդհանրական ակնարկը Բաշինջաղյանն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Ոմանք ասում են թե իր ազգի համար Այվազովսկին մի մեծ բան չի արած: Նա իր դիպիչ վրձինով մեծ պատիվ բերեց Հայոց ազգին, եւ այդ բանը թոյլ եմ տալիս ինձ համարել անզուգական ծառայութիւն» [24, էջ 161]:

«Անահիտը», հավատարիմ մնալով կերպարվեստի պատկերահանդեսների լուսաբանման իր աչալուրջ վերաբերմունքին, 1904 թվականի ապրիլ-մայիս միացյալ համարում ծավալուն հոդվածով ներկայացրեց 1904-ին, Թիֆլիսի Փառքի Տաճարի սրահում կազմակերպված Թիֆլիսի տեղացի արվեստագետների տարեկան ցուցահանդեսը: Հոդվածի հեղինակն էր գրող, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ և խմբագիր Տիգրան Զավենը⁹ (Չուգասյան): Հեղինակի՝ թիֆլիսյան պատկերահանդեսին նվիրված ծավալուն հոդվածը հանդես է գալիս ժամանակի գեղարվեստի խնդիրների առաջադրման նախաբանով, որտեղ շրջանառվում է այն միտքը, որ «չենք կարող Կովկասի արվեստագետներից պահանջել եվրոպացի եղբայրակիցների կատարելությունը և խորությունը», որովհետև ինչպես ապացուցել է Իպոլիտ Տենը՝ գեղարվեստական գործը կապված է միջավայրի և ժամանակի հետ [27, էջ 83]: Կովկասյան ժողովուրդը, մշակութային և քաղաքակրթական իր ուրույն աստիճանով պայմանավորված, բնական է, որ անկարող եղավ հասկանալ և քաջալերել գեղարվեստի բարձրագույն արտահայտությունները: Այդ պատճառով ցուցահանդեսը կազմակերպիչների ակնկալած արդյունքները չարդարացրեց: Խնդրի լուծման կարևոր առաջարկ է դիտվում հեղինակի կողմից առաջ քաշված Թիֆլիսի Գոլովինսկի փողոցում նկարչասրահի հիմնումը, որով արվեստագետները կունենային մշտական ցուցադրավայր, դրանով կոյուրանար նաև գործերի վաճառքը և, ամենակարևորը, հասարակությունն իր զբոսանքի, «անհոգ թափառումների» ժամանակ բնազդաբար կառնչվեր գեղանկարչությանը և քանդակագործությանը¹⁰: Թիֆլիսյան ներկա ցուցահանդեսին մասնակցած հայ արվեստագետներից էին Գ. Բաշինջաղյանը, Փ. Թերլեմեզյանը, Հ. Հակոբյանը, Ղ. Արտազյանը (Լազար Արտազով), ռուս արվեստագետներ Բ. Ֆոգելը, Ռ. Զոմմերը, Ի. Զանկովսկին, Ա. Զախառովը, վրացի նկարիչ Մ. Թոիձեն և այլք:

⁹ **Զավեն Տիգրան** (Չուգասյան) (1874, Սեբաստիա – 1938, Երևան): Սովորել է Կոստանդնուպոլսի Կեդրոնական վարժարանում, ապա Փարիզի և Ժնևի համալսարաններում: 1903-ին Թիֆլիսում աշխատակցել է «Մուրճ» ամսագրին, հանդիսացել է Պոլսի «Սուրհանդակ» (1908), «Ժողովուրդ» (1908), «Զարթոնք» (1921-1922) պարբերականների խմբագիրը: 1933-ին ներգաղթել է Հայաստան, գործուն մասնակցություն է ունեցել գրական-մշակութային կյանքին: Անհիմն բռնադատվել և գնդակահարվել է, հետմահու արդարացվել (1957) [28, էջ 386]:

¹⁰ Հոդվածագիրը գրում է, որ տվյալ առաջարկի վերաբերյալ նկարիչները հայտնել են, որ ունեն հավաքատեղի՝ ակումբ, նկարչասրահ: Տ. Զավենի հավաստմամբ՝ այդ պատկերասրահը գտնվում էր Թիֆլիսի խուլ փողոցներից մեկում և իր առաջադրած խնդիրները չէր լուծում. «Գալերիան՝ գեղարուեստի սիրողներից աւելի գեղարուեստով չչափազրգոողներին է պետք» [27, էջ 84]:

Հոդվածագիրը մատնանշում է տվյալ նկարիչների հաջողված աշխատանքները, նշում է ցուցադրված գործերի քանակը, որին համադրվում է ստեղծագործությունների հակիրճ նկարագիրը: Արձանագրենք, որ հեղինակը ինչպես զուգահեռներ է անցկացնում և վերլուծում գործերը, այնպես էլ վերոնշյալ արվեստագետների կերպարվեստի բնագավառում կատարած ներդրման, գեղանկարչական մոտեցումների, ընկալումների դիտանկյունից համեմատական վերլուծություններ է կատարում: Անդրադառնալով գեղանկարիչ Վերխադուրովի¹¹ ցուցադրած «Սևազգեստ կինը» աշխատանքին՝ նշում է, որ թեպետ նկարիչն ունի ավյուն և կիրք, բայց չի հավասարվում Թերլեմեզյանի խորատեսության ուժգնությանը [27, էջ 86]:

Նկատում ենք, որ Բաշինջադյանի, Թերլեմեզյանի, Հակոբյանի, Զախառովի գործերն արժանանում են հեղինակի շոյալ գովասանքին, որին հակադրվում է մի քանի նկարիչների արվեստի մասին քննադատական խոսքը, որոնցից առաջինը Ղազար Արտազյանն է. «Արտագեանի գործերում գոյների տաքութեան, յղացումի խորութեան պակասն է, նրա նկարները ձեզ չեն քաշում, չեն ստիպում կանգ առնել» [27, էջ 86]: Գնահատելով Իլյա Զանկովսկու արվեստի տեխնիկական հմտությունները, վերջինիս գործերը համարում է միօրինակ, իսկ ստեղծագործության հղացումը՝ աղքատ: Ռիխարդ Զոմմերի ստեղծագործության վերաբերյալ հեղինակը գրում է. «Նրա պատկերները պաղ են, նա առաջին րոպեին մատնում է իր ամբողջ մտածումը... Գեղարուեստական հաճոյքը, իսկապես մտքի ճիգի գործողութեան մէջ է կայանում» [27, էջ 86]: Հեղինակի քննադատական խոսքին է արժանանում նաև Թոմսի արվեստը:

Ցուցահանդեսին մասնակցած հայ, վրացի և գերմանացի քանդակագործներից արժանահիշատակ է համարվում Միքայել Միքայելյանը: Քանդակագործի շնորհիվ պերճախոս ապացույցներն են 1904 թվականին ստեղծված և սույն պատկերահանդեսում ներկայացված «Շուշեցու տիպն» ու ռուս ականավոր կրկեսային գործիչ Ա. Դուրովի դիմաքանդակը:

Շարունակելով պատկերահանդեսների լուսաբանման թեման նշենք՝ «Անահիտն» իր 1905 թվականի համարներում առանձին հրապարակումներով անդրադառնում է հայազգի ևս երկու արվեստագետների ստեղծագործական գործունեությանը: Դրանցից առաջինը XX դարի հայ ազգային կերպարվեստի առաջին կին արվեստագետ Արմինիա Կարբոնել Բաբայանն էր¹²: Սույն հրապարակումը, մասնավորաբար, անդրադառնում է նույն՝ 1905-ի գարնանը Փարիզի «Grand Palais»-ում բացված կին արվեստագետների ցուցահանդեսին, որտեղ հատուկ ընդգծվում է Ա. Բաբայանի մասնակցության հանգամանքը: Հոդվածը

¹¹ Կարծում ենք, որ նկատի ունի 1901-1907 թթ. Ի. Ռեպինի արվեստանոցում կրթված ռուս գեղանկարիչ Նիկոլայ Վերխտուրովին (1863-1944), ով կարող էր մասնակցած լիներ վերոնշյալ ցուցահանդեսին:

¹² Նկարչուհու արվեստի ներկայացման, ուսումնասիրման տեսանկյունից խիստ կարևոր են ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի գիտական ղեկավար, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Արարատ Աղասյանի սույն հոդվածները [18, էջ 256-265; 20, էջ 97-114]:

իրագրվում է, որ պատկերահանդեսը մասնավոր մի բաժին էր տրամադրել ֆրանսիացի մեծանուն արվեստագետ Էժեն Կարյերի դուստրերին և նրա շնորհալի աշակերտներին: Ա. Բաբայանի ուշագրավ աշխատանքներից են համարվում նրա ինքնատիպ բնանկարները և, հատկապես, կենդանագրերը, որոնց մեջ արժանի է հիշատակման տարեց կնոջ դիմանկարը: Հեղինակի կողմից շեշտվում է, որ Ա. Բաբայանի գործերն «այդ բաժնին ամենէն ուժեղ կտորներն էին՝ անտարակուսելի կերպով» [51, էջ 48]:

Երկրորդ նյութը նվիրված էր պոլսահայ նշանավոր գեղանկարիչ Լևոն (Սերոյվբե) Քյուրքչյանի¹³ արվեստին: Հանդեսը հայտնում է. «Անժէի նկարչական վերջին Սալոնին զոր կազմակերպած էր Գեղարուեստից եւ գրականութեան միջազգային Միութիւնը, մասնակցած է նաեւ Լ. Քիւրքճեան»: Այս հակիրճ ակնարկում մեջբերվում է նաև արտասահմանյան մամուլի («Les Tendances Nouvelles», «Tan») հիացական խոսքը նկարչի ցուցադրած «Գինով կինը» աշխատանքի վերաբերյալ [54, էջ 252]:

Հետազոտելով «Անահիտի» առաջին շրջանի՝ կերպարվեստին նվիրված հոդվածները, նկատում ենք, որ հանդեսի էջերում առավել շատ ուսումնասիրվել և ներկայացվել են ժամանակի հայ նկարիչների գեղանկարչական և գրաֆիկական գործերը: Մեր ականավոր քանդակագործների մասին առանձին շարադրված հոդված չհայտնաբերեցինք: Միակ նյութը, որն առնչվում է քանդակագործությանը, բայց կրում է տեղեկատվական բնույթ և ոչ արվեստաբանական մտքի շարադրում, դա 1911-ի թիվ 1-2-ում Խ. Աբովյանի արձանի հանգանակությանը նվիրված գրվածքն է [37, էջ 42]: Նյութն իրագրվում է, որ Բաբվում գործող «Հայոց կուլտուրական միությունը» որոշել է հանգանակությամբ Երևանի պուրակներից մեկում տեղադրել Խ. Աբովյանի հուշարձանը: Շուտով հայտարարվում է մրցույթ, և հանգանակությունը բացվում է Թիֆլիսի «Հորիզոն» թերթի խմբագրության կողմից: Արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Աղասյանն այս մասին գրում է. «Հանձնաժողովին իրենց նախագծերը ներկայացրած արվեստագետներից հաղթող ճանաչվեց Ա. Տեր-Մարությանը, որի առաջարկը շուտով պաշտոնապես հաստատվեց Պետերբուրգի Գեղարվեստից ակադեմիայի հանձնաժողովի կողմից» [19, էջ 67]:

¹³ Նկարիչը ծնվել է Պոլսում 1872 թվականին, նախնական ուսումը ստացել է Նարլը-Գափուի թաղային հայ դպրոցում, 1892-ին ընդունվել է Պոլսո Գեղարվեստից վարժարան, ավարտելով այն՝ 3 տարի դասավանդել է դպրոցներում, ապա անցնելով Փարիզ՝ հաճախել է Ժյուլիենի Գեղարվեստի ակադեմիա՝ ժամանակի հայտնի մանկավարժ-վարժապետներ Բենժամեն Կոնստանի և Ժան Պոլ Լորանսի մոտ: Լ. Քյուրքչյանին ճանաչում է բերել «Օջախ» աշխատանքը, որն ընդունվել է ֆրանսիական նկարիչների սալոն, իսկ 1905 թվականին Փարիզի համաշխարհային ցուցահանդեսում նրա «Գինով կինը» կտավն արժանացել է արծաթե մեդալի [44, էջ 259; 47, էջ 39]:

Եզրակացություն

«Անահիտը», հրապարակի վրա լինելով շուրջ 30 տարի, անփոխարինելի ծառայություններ է մատուցել հայ գրականության ու գեղարվեստի առաջընթացին, մեծապես նպաստել հայ ու եվրոպական մշակույթի, գրական կապերի հաստատմանը: «Անահիտ» հանդեսի հրատարակությունը հաջորդեց Պետերբուրգում հրատարակվող «Արաքս» գրական և գեղարվեստական պատկերազարդ հանդեսին և թիֆլիսյան «Տարագ» գեղարվեստական, գրական, երգիծական պատկերազարդ շաբաթաթերթին: Նկարազարդումներով, պատկերների հարստությամբ թեև «Անահիտը» զիջում էր «Արաքսին» և «Գեղունիին» (Պատկերազարդ հայաթերթ, Վենետիկ), սակայն թեմատիկ, գաղափարական ներառմամբ, գեղարվեստական ընթացքի հետազոտման խորությամբ և արվեստի նորահայտ երևույթների մեկնաբանմամբ «Անահիտը» նոր քայլ էր գեղարվեստական հանդեսի զարգացման ճանապարհին: «Անահիտում» արվեստաբանական քննության են ենթարկվել հայ արվեստի պատմության առանձին հարցեր, տարածվել են հայ ժամանակակից գեղարվեստի նվաճումները, պատմական, արվեստաբանական նյութերի թարգմանություններով ու եվրոպական կերպարվեստի արժևորմամբ ուղիներ են հարթվել հայ գեղարվեստական մտքի միջազգային առնչությունների համար: Հանդեսը ընթերցասեր հասարակայնությանն էր ծանոթացնում հայկական հին ու նոր ժամանակաշրջանների արվեստի եվրոպական գնահատումները:

Ընդհանրապես «Անահիտում» ինչպես արվեստի, այնպես էլ գրականության խնդիրների արծարծումները ներառում են նաև գեղարվեստական պատկերների, հայ և համաշխարհային մշակույթի նշանավոր գործիչների, գրողների ու արվեստագետների լուսանկարներ: Համաշխարհային արվեստի կերտվածքներն ընտրվում էին Լուվրի, Փարիզի, Բեռլինի, Մյունխենի, Դրեզդենի, Լոնդոնի և այլ կենտրոնների թանգարաններից: Դրանք մեծապես նպաստում էին հանդեսում հրապարակված նյութերի ընկալմանը:

Գրականություն

1. Ազգային քրոնիկ. Անաթոլ Ֆրանսու եւ Բարիզի հայերը, «Անահիտ». Փարիզ, 1900, հուլիս, օգոստոս, սեպտեմբեր, թիվ 9, 10, 11:
2. Ազգային քրոնիկ. Բաշինջաղեան, «Անահիտ». Փարիզ, 1901, օգոստոս, թիվ 8:
3. Ազգային քրոնիկ. Բաշինջաղեանի նկարները, «Անահիտ». Փարիզ, 1900, հունվար, թիվ 3:
4. Ազգային քրոնիկ. Բաշինջաղեանի ցուցահանդեսը, «Անահիտ». Փարիզ, 1900, օգոստոս-սեպտեմբեր, թիվ 9-10-11:
5. Ազգային քրոնիկ. Բաշինջաղեանցի ցուցահանդեսը, «Անահիտ». Փարիզ, 1900, հոկտեմբեր, թիվ 12:
6. Ազգային քրոնիկ. Էտկար Շահին, «Անահիտ». Փարիզ, 1900, փետրվար-մարտ, թիվ 4-5:
7. Ազգային քրոնիկ. Էտկար Շահին, «Անահիտ». Փարիզ, 1901, մարտ, թիվ 3:
8. Ազգային քրոնիկ. Հայերը Տիեզերական ցուցահանդեսին մեջ, «Անահիտ». Փարիզ, 1900, հուլիս, օգոստոս, սեպտեմբեր, թիվ 9, 10, 11:

9. Ազգային քրոնիկ. Հայ նկարիչները ի Բարիզ, «Անահիտ». Փարիզ, 1901, ապրիլ-մայիս, թիվ 4-5:
10. Ազգային քրոնիկ. Շահին, «Անահիտ». Փարիզ, 1900, հունվար, թիվ 3:
11. Ազգային քրոնիկ. Շապանեանի ցուցահանդեսը, «Անահիտ». Փարիզ, 1900, հունվար, թիվ 3:
12. Ազգային քրոնիկ. Շապանեանի ցուցահանդեսը, «Անահիտ». Փարիզ, 1902, մայիս, թիվ 5:
13. Ազգային քրոնիկ. Վ. Մախոխեանի ցուցահանդեսը, «Անահիտ». Փարիզ, 1902, ապրիլ, թիվ 4:
14. Ազգային քրոնիկ. Վ. Մախոխեանի ցուցահանդեսը, «Անահիտ». Փարիզ, 1904, մարտ, թիվ 3:
15. Ազգային քրոնիկ. Փանոս Թերլեմեզեան, «Անահիտ». Փարիզ, 1900, հունվար, թիվ 3:
16. Ազգային քրոնիկ. Քիրքեան, «Անահիտ», 1901, մարտ, թիվ 3:
17. Ազգային քրոնիկ. Քիրքեանի մահը, «Անահիտ», 1903, օգոստոս, թիվ 8:
18. Աղապյան Ա. Արմինիա Բաբայան՝ էժեն Կարյերի հայ աշակերտուհին, Հայ-Ֆրանսիական պատմամշակութային առնչություններ (VII միջազգային գիտաժողովի նյութեր). Երևան, «Վան Արյան», «Մուղնի», 2001, էջ 256-265:
19. Աղապյան Ա. Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում. Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 2009:
20. Աղապյան Ա. Մի էջ ֆրանսահայ կերպարվեստի պատմությունից. Արմինիա Կարյեր-Բաբայան, «Պատմաբանասիրական հանդես». Երևան, 2001, № 1, էջ 97-114:
21. Անանուն. «Անահիտ». Փարիզ, 1904, ապրիլ-մայիս, թիվ 4-5:
22. Ավագյան Վ. Արշակ Չոպանյանի կյանքի և գործունեության նկարագիրը, «Պատմաբանասիրական հանդես». Երևան, 2022, № 2, էջ 63-88:
23. Ավետիսյան Յ. Անահիտ հանդեսը. Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1999:
24. Բաշինջադեանց Գ. Յովհաննես Այվազովսկի, «Անահիտ». Փարիզ, 1900, ապրիլ, մայիս, հունիս, թիվ 6, 7, 8:
25. Գեղարուեստ, «Մասիս». Պոլիս, 2 շրջան, թիվ 3:
26. Դալլաքյան Կ. Արշակ Չոպանյան: Կյանքը և գործը. Երևան, «Սովետական գրող», 1987:
27. Զալեն Տ. Կովկասեան քրոնիկ. Թիֆլիսի նկարչահանդեսը, «Անահիտ». Փարիզ, 1904, ապրիլ-մայիս, թիվ 4-5:
28. Զավեն Տիգրան. Ով ով է: Հայեր (կենսագրական հանրագիտարան), հ. 1. Երևան, «Հայկական հանրագիտարան» հրատ., 2005:
29. Էտկար Շահին. «Անահիտ». Փարիզ, 1899, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, թիվ 1-2:
30. Էդգար Շահինի աշխատանքների կատալոգ (ՀՊՊ-ի հավաքածու), ծննդյան 100 ամյակ. Երևան, 1975:
31. Էտկար Շահինի նոր գործերը, «Անահիտ». Փարիզ, 1911, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, թիվ 9-12:
32. Էդգար Շահին (Ֆրանսահայ կերպարվեստը Հայաստանյան թանգարաններում). Երևան, 2018:
33. Ժանէն Ք. Էտկար Շահին, «Անահիտ». Փարիզ, 1899, սեպտեմբեր, թիվ 1:
34. Հակոբյան Ա. Հայագգի ծովանկարիչները. Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2017:
35. Հայերն ի Բարիզ, «Անահիտ». Փարիզ, 1900, ապրիլ, մայիս, հունիս, թիվ 6, 7, 8:

36. Հայերն ի Բարիզ. Շահին եւ Ջաքարեան, «Անահիտ». Փարիզ, 1900, ապրիլ, մայիս, հունիս, թիվ 6, 7, 8:
37. Հանգանակութիւն Արովեանի յուշարձանին ի նպաստ, «Անահիտ». Փարիզ, 1911, հունվար-փետրվար, թիվ 1-2:
38. Մարտիկյան Ե. Հայկական կերպարվեստի պատմություն, Գիրք Գ. Երևան, «Սովետական գրող», 1987:
39. Մարքս Ռ. Էտկար Շահին, «Անահիտ». Փարիզ, 1900, փետրվար-մարտ, թիվ 4-5:
40. Մուրե Կ. Հայ փորագրիչ մը. Պ. Էտկար Շահին, «Անահիտ». Փարիզ, 1902, հունվար, թիվ 1:
41. Մուրե Կ. Հայ փորագրիչ մը. Պ. Էտկար Շահին (շարունակություն և վերջ), «Անահիտ». Փարիզ, 1902, փետրվար, թիվ 2:
42. Շապանեանի ցուցահանդեսը, «Անահիտ». Փարիզ, 1905, ապրիլ, թիվ 4:
43. Շիշմանյան Ռ. Էդգար Շահին. Երևան, Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 1956:
44. Շիշմանյան Ռ. Բնանկարն ու հայ նկարիչները. Երևան, «Հայպետհրատ», 1958:
45. Չոպանեան Ա. Անահիտի դերը, «Անահիտ». Փարիզ, 1899, հոկտեմբեր, թիվ 12:
46. Չոպանեան Ա. Մանուկեան-Շահին, «Անահիտ». Փարիզ, 1900, ապրիլ, մայիս, հունիս, թիվ 6, 7, 8:
47. Չուգասզյան Լ. Մի մոռացված անուն, «Արվեստ», 1990, № 4, էջ 38-40:
48. Շապանեան Պ. «Անահիտ». Փարիզ, 1905, հունվար, թիվ 1:
49. Սուլիէ Կ. Էտկար Շահին, «Անահիտ». Փարիզ, 1905, մարտ, թիվ 6:
50. Սուլիէ Կ. Էտկար Շահին (շարունակություն և վերջ), «Անահիտ». Փարիզ, 1905, ապրիլ, թիվ 4:
51. Տիկին Բաբեան-Կարբոնել, «Անահիտ». Փարիզ, 1905, փետրվար, թիվ 2:
52. Քամայյան Մ. Էդգար Շահինի ստեղծագործությունը «Անահիտի» էջերում (1898-1911), Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական նստաշրջանի նյութեր. Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2023, 15 (№ 2), (17.00.03 - 18.00.01), էջ 163-172:
53. Քիթապճի Խան եւ 1900 ցուցահանդեսին պարսկական բաժինը, «Անահիտ». Փարիզ, 1899, հոկտեմբեր, թիվ 12:
54. Քիւրքճեան. «Անահիտ». Փարիզ, 1905, դեկտեմբեր, թիվ 12:

References

1. Azgayin qronik. Anat'ol Frans ev Barizi hayery', «Anahit». P'ariz, 1900, hulis, o'gostos, september, t'iv 9, 10, 11.
2. Azgayin qronik. Bashinjaghean, «Anahit». P'ariz, 1901, o'gostos, t'iv 8.
3. Azgayin qronik. Bashinjagheani nkarnery', «Anahit». P'ariz, 1900, hunvar, t'iv 3.
4. Azgayin qronik. Bashinjagheani cowcahande'sy', «Anahit». P'ariz, 1900, o'gostos-september, t'iv 9-10-11.
5. Azgayin qronik. Bashinjagheanci cowcahande'sy', «Anahit». P'ariz, 1900, hoktember, t'iv 12.
6. Azgayin qronik. E'tkar Shahin, «Anahit». P'ariz, 1900, p'etrvar-mart, t'iv 4-5.
7. Azgayin qronik. E'tkar Shahin, «Anahit». P'ariz, 1901, mart, t'iv 3.
8. Azgayin qronik. Hayery' Tiezerakan cucahande'sin me'j, «Anahit». P'ariz, 1900, hulis, o'gostos, september, t'iv 9, 10, 11.
9. Azgayin qronik. Hay nkarichnery' i Bariz, «Anahit». P'ariz, 1901, april-mayis, t'iv 4-5.
10. Azgayin qronik. Shahin, «Anahit». P'ariz, 1900, hunvar, t'iv 3.

11. Azgayin qronik. Shapaneani cucahande'sy', «Anahit». P'ariz, 1900, hunvar, t'iv 3.
12. Azgayin qronik. Shapaneani cucahande'sy', «Anahit». P'ariz, 1902, mayis, t'iv 5.
13. Azgayin qronik. V. Maxo'xeani cucahande'sy', «Anahit». P'ariz, 1902, april, t'iv 4.
14. Azgayin qronik. V. Maxo'xeani cucahande'sy', «Anahit». P'ariz, 1904, mart, t'iv 3.
15. Azgayin qronik. P'anos T'erlemezean, «Anahit». P'ariz, 1900, hunvar, t'iv 3.
16. Azgayin qronik. Qiurqtean, «Anahit», 1901, mart, t'iv 3.
17. Azgayin qronik. Qiurqteani mahy', «Anahit», 1903, o'gostos, t'iv 8.
18. Aghasyan A. Arminia Babayan' E'jhen Karyeri hay ashkertowhin, Hay-fransiakan patmamshakut'ayin ar'nchut'yunner (VII mijazgayin gitajhoghovi nyut'er). Yerevan, «Van Aryan», «Mughni», 2001, e'j. 256-265.
19. Aghasyan A. Hay kerparvesti zargacman owghinery' XIX-XX darerum. Yerevan, «Oskan Yerevanci», 2009.
20. Aghasyan A. Mi e'j fransahay kerparvesti patmut'yunic. Arminia Karbonel-Babayan, «Patmabanasirakan handes». Yerevan, 2001, № 1, e'j 97-114.
21. Ananun. «Anahit». P'ariz, 1904, april-mayis, t'iv 4-5.
22. Avagyan V. Arshak Chopanyani kyanqi ev gorc'uneut'yan nkaragiry', «Patmabanasirakan handes». Yerevan, 2022, № 2, e'j 63-88.
23. Avetisyan Y. Anahit handesy'. Yerevan, Yerevani hamalsarani hrat., 1999.
24. Bashinjagheanc G. Yovhannes Ayvazovski, «Anahit». P'ariz, 1900, april, mayis, hunis, t'iv 6, 7, 8.
25. Gegharowest, «Masis». Polis, Z shrjan, t'iv 3.
26. Dallaqyan K. Arshak Chopanyan: Kyanqy' ev gorc'y'. Yerevan, «Sovetakan grogh», 1987.
27. Zawe'n T. Kovkasean qronik. T'iflisi nkarchahande'sy', «Anahit». P'ariz, 1904, april-mayis, t'iv 4-5.
28. Zaven Tigran. Ov ov e': Hayer (kensagrakan hanragitaran), h. 1. Yerevan, «Haykakan hanragitaran» hrat., 2005.
29. E'tkar Shahin. «Anahit». P'ariz, 1899, noyember-dektember, t'iv 1-2.
30. E'dgar Shahini ashxatanqneri katalog (HPP-i havaqac'ow), c'ndnyan 100 amyak. Yerevan, 1975.
31. E'tkar Shahini nor gorc'ery', «Anahit». P'ariz, 1911, september-dektember, t'iv 9-12.
32. E'dgar Shahin (Fransahay kerparvesty' Hayastanyan t'angarannerum). Yerevan, 2018.
33. Jhane'n Q. E'tkar Shahin, «Anahit». P'ariz, 1899, september, t'iv 1.
34. Hakobyan A. Hayazgi c'ovankarichnery'. Yerevan, «Tigran Mec», 2017.
35. Hayern i Bariz, «Anahit». P'ariz, 1900, april, mayis, hunis, t'iv 6, 7, 8.
36. Hayern i Bariz. Shahin ew Zaqarean, «Anahit». P'ariz, 1900, april, mayis, hunis, t'iv 6, 7, 8.
37. Hanganakut'iun Aboveani yushard'anin i npast, «Anahit». P'ariz, 1911, hownvar-p'etrvar, t'iv 1-2.
38. Martikyan E. Haykakan kerparvesti patmowt'yown, Girq G. Yerevan, «Sovetakan grogh», 1987.
39. Marqs R'. E'tkar Shahin, «Anahit». P'ariz, 1900, p'etrvar-mart, t'iv 4-5.
40. Mowre' K. Hay p'oragrich my'. P. E'tkar Shahin, «Anahit». P'ariz, 1902, hunvar, t'iv 1.
41. Mure' K. Hay p'oragrich my'. P. E'tkar Shahin (sharunakut'yun ev verj), «Anahit». P'ariz, 1902, p'etrvar, t'iv 2.
42. Shapaneani cucahande'sy', «Anahit». P'ariz, 1905, april, t'iv 4.

43. Shishmanyanyan R'. E'dgar Shahin. Yerevan, Haykakan SSR' Gitut'yunneri akademiayi hrat., 1956.
44. Shishmanyanyan R'. Bnankarn u hay nkarichnery'. Yerevan, «Haypethrat», 1958.
45. Cho'paneanyan A. Anahiti dery', «Anahit». P'ariz, 1899, hoktember, t'iv 12.
46. Cho'paneanyan A. Manue'lean-Shahin, «Anahit». P'ariz, 1900, april, mayis, hunis, t'iv 6, 7, 8.
47. Chugaszyan L. Mi mor'acvac' anun, «Arvest», 1990, № 4, e'j 38-40.
48. Shapaneanyan P. «Anahit». P'ariz, 1905, hunvar, t'iv 1.
49. Sulie' K. E'tkar Shahin, «Anahit». P'ariz, 1905, mart, t'iv 6.
50. Sulie' K. E'tkar Shahin (sharunakut'yun ev verj), «Anahit». P'ariz, 1905, april, t'iv 4.
51. Tikin Babaeanyan-Karbonel, «Anahit». P'ariz, 1905, p'etrvar, t'iv 2.
52. Qamalyan M. E'dgar Shahini steghc'agorcut'yuny' «Anahiti» e'jerum (1898-1911), Eritasard hay arvestabanneri gitakan nstashrjani nyut'er. Yerevan, HH GAA «Gitut'yun» hrat., 2023, 15 (№ 2), (17.00.03 - 18.00.01), e'j 163-172.
53. Qit'aptchi Xan ev 1900 cucahande'sin parskakan bajhiny', «Anahit». P'ariz, 1899, hoktember, t'iv 12.
54. Qiurqcheanyan. «Anahit». P'ariz, 1905, dektember, t'iv 12.

ВОПРОСЫ АРМЯНСКОГО ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В ЖУРНАЛЕ «АНАИТ» ПЕРВОГО ПЕРИОДА ИЗДАНИЯ (1898-1911)

МЭРИ КИРАКОСЯН*

Для цитирования: Киракосян, Мэри. «Вопросы армянского изобразительного искусства в журнале «Анаит» первого периода издания (1898-1911)». *Искусствоведческий журнал*, N 2 (2023): 192-214. DOI: 10.54503/2579-2830-2023.2(10)-192

По инициативе Аршака Чопаняна и при его активном участии с 1898-го по 1949-й год (с некоторыми перерывами) в Париже издавался литературно-художественный журнал «Анаит». Наряду со статьями об армянской и зарубежной литературе, на страницах журнала помещались также материалы, затрагивающие проблемы изобразительного искусства, освещались выставки армянских художников XIX-XX веков, в частности, Эдгара Шаина, Закара Закаряна, Фаноса Терлемезяна, Геворга Башинджагяна, Арсена Шабаняна, Вардана Махояна. С этой точки зрения особый интерес представляет раздел «Хроник», отражавший панораму художественной жизни того времени. «Хроники» содержат уникальные факты, касающиеся творческой деятельности армянских мас-

* Старший научный сотрудник отдела искусства армянской диаспоры и международных связей Института искусств НАН РА, кандидат искусствоведения, marykirakosyan@mail.ru, статья представлена 22.09.2023, рецензирована 20.11.2023, принята к публикации 01.12.2023.

теров, взаимоотношений зарубежных и армянских художников, сотрудничества армян с художественными салонами Парижа.

Журнал «Анаит» помещал на своих страницах статьи, посвященные искусству близкого друга А. Чопаняна, французского художника и графика армянского происхождения Эдгара Шаина, освещал выставки, состоявшиеся за пределами Франции, сообщал о значимых успехах художников, приводил перечень их наиболее заметных произведений. Нередко вместе со словами одобрения высказывалась и острая критика.

В журнале «Анаит» сотрудничали известные западноармянские писатели Т. Камсаракан, Е. Отян, В. Текеян, Р. Севак, Д. Варужан, Сиаманто, из восточноармянских писателей – А. Ширванзаде, О. Туманян, А. Исаакян, Д. Демирчян и другие. По определению А. Чопаняна, «Журнал "Анаит" старался представить нашему обществу события культурной, художественной и политической жизни Франции и цивилизованного мира».

В статье собраны и представлены нашедшие место в журнале «Анаит» первого периода издания публикации, посвященные армянскому изобразительному искусству XIX-XX веков. Обобщенное изложение содержания сочетается с обзором актуальных для того времени проблем, точек зрения и мнений.

Ключевые слова: «Анаит», Аршак Чопанян, изобразительное искусство, офорт, выставка, «Хроники», Эдгар Шаин.

THE ISSUES OF ARMENIAN VISUAL ARTS IN “ANAHIT” MAGAZINE OF ITS FIRST PERIOD OF PUBLICATION (1898-1911)

MARY KIRAKOSYAN*

For citation: Kirakosyan, Mary. “The issues of Armenian visual arts in “Anahit” magazine of its first period of publication (1898-1911)”, *Journal of Art Studies*, N 2 (2023): 192-214. DOI: 10.54503/2579-2830-2023.2(10)-214

On the initiative of Arshak Chopanyan and with his vigorous involvement, from 1898 to 1949 (with interruptions), the literary-and-artistic magazine “Anahit” came out in Paris. Along with the articles on Armenian and foreign literature, the magazine published materials on the problems of visual arts, covered the exhibitions of Armenian artists of the XIX-XX centuries, namely Edgar Shahin, Zakar Zakaryan, Panos Terlemezyan, Gevorg Bashinjaghyan, Arsen Shabanyan, Vardan Makhokhyan. From that perspective, of special interest is the “Chronicle”

* Senior Researcher at the Department of the Art of Armenian Diaspora and International Relations of NAS RA Institute of Arts, Doctor of Arts, marykirakosyan@mail.ru. The article was submitted on 22.09.2023, reviewed on 20.11.2023, accepted for publication on 01.12.2023.

section of the magazine, which reflected the panorama of the artistic life of the time. The “Chronicle” provided unique facts about the Armenian masters’ creation, their interrelation with foreign artists, cooperation with Art Salons of Paris.

The magazine placed numerous articles, dedicated to A. Chopanyan’s best friend, French painter and graphic artist of Armenian origin Edgar Shahin, covered exhibitions organized outside of France, informed about the artists’ notable achievements, provided the list of their most conspicuous works. Quite often, together with words of encouragement, vocal criticism was also published.

The renowned Western Armenian authors T. Kamsarakan, Ye. Otyan, V. Tekeyan, R. Sevak, D. Varuzhan, Siamanto and Eastern Armenian writers A. Shirvanzade, H. Tumanyan, A. Isahakyan, D. Demirchyan and others contributed to the magazine. As A. Chopanyan put it, ““Anahit” magazine sought to introduce our society to the events of cultural, artistic and political life of France and the civilized world”.

The article presents a collection of materials from “Anahit” magazine of the first period of its publication, dedicated to the XIX-XX centuries Armenian visual art. The summarized content of the articles is accompanied by overviews of the problems, viewpoints and opinions actual for the time.

Key words: “Anahit”, Arshak Chopanyan, visual arts, etching, exhibition, “Chronicle”, Edgar Shahin.